

УДК 316

С. В. Глазунов*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРИРОДНИЙ ІНСТИТУТ: ТЕНДЕНЦІЇ
ТА ПРИЧИНИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ**

Проаналізовано новітні гіпотези трансформаційних процесів в інституті сім'ї.

Ключові слова: сім'я, тенденції та причини змін в інституті сім'ї.

Проанализированы современные гипотезы трансформационных процессов в институте семьи.

Ключевые слова: семья, тенденции и причины изменений в институте семьи.

Analyzed modern hypothesis of transformational processes in family institution.

Keywords: family, tendencies and reasons of family institute changing.

Суперечливі процеси, що відбуваються в суспільстві, спонукають все більше замислюватися над ефективністю функціонування різних соціальних інститутів. Особливе місце тут посідає сім'я. Саме проблемами в цьому інституті пояснюють зниження народжуваності й підвищення смертності, зростання чисельності неблагополучних сімей, кинутих дітей, насильства в сім'ї, зниження рівня здоров'я як дітей, так і дорослих, високий рівень девіантності в підлітковому й молодіжному середовищах, зростання розлучень, неповних сімей, поширення феномену самотності як стилю життя, і таке інше.

Сім'я є інститутом, який зазнає не тільки суспільного впливу, але й певного природного. Останній нерідко важче зрозуміти, а ще набагато важче зрозуміти взаємозв'язок суспільних і природних чинників. В останній час з'явилися дещо нові підходи до бачення проблем функціонування сім'ї в сучасному суспільстві [1–4; 10; 14]. У цій статті коротко аналізуються нові течії в теоріях розвитку сім'ї та фамілістичні аспекти соціальної політики.

Донедавна домінували дві основні парадигми у вивченні трансформації інституту сім'ї – кризова [1; 11; 12] та модернізаційна [3; 5; 7; 13]. Представники цих підходів фіксують ті самі структурні й функціональні зміни сім'ї, однак інтерпретують їх по-різному.

У рамках першого підходу соціальні й демографічні зміни, трансформація культурних символів і зразків розглядаються як вираження на макрорівні краху сім'ї як соціального інституту, ослаблення соціально-нормативної регуляції сімейності, втраті найважливіших цементуючих сім'ю цінностей, єдності всіх сімейних поко-

лінь, що в цілому означає системну кризу сім'ї. Представниками цього підходу в Росії є А. І. Антонов, В. М. Медков, Ю. А. Гаспарян, на Заході – Д. Попено, Р. Нісбет і інші (хоча в американських дослідників є й суттєві відмінності в оцінці суспільних явищ). Проблема тут бачиться в тому, що при ослабленні авторитету й цінності сім'ї тріумфує індивідуалізм, відбувається небачений колись ухил убік інтересів і «прав» окремої, індивідуалістично орієнтованої егоцентричної особистості, яка сформувалася за сторіччя існування західної цивілізації. Все це трактується як негативне явище.

Прихильники такого розуміння процесів, що відбуваються в інституті сім'ї, відстоюють необхідність активної сімейної політики. Основні засоби відродження сім'ї – це відродження сімейних цінностей шляхом пропаганди певних типів сімейних відносин і соціально підтримка родин певного типу. Наприклад, виконання сімейних обов'язків повинне прирівнюватися аж до державної служби, а відхилення від них – до правопорушення. Зокрема, щоб батьки із трьома й більше дітьми стали професійними батьками, для багатодітних сімей час догляду за дітьми й онуками має зараховуватися у виробничий стаж, і враховуватися при нарахуванні пенсії, причому велика кількість онуків повинна надавати право на дострокову пенсію. Крім того, діти, які погано піклувалися про батьків, повинні бути обмежені в праві на спадщину. Висловлюються різноманітні пропозиції щодо утруднення розлучення як такого й обмеження майнових прав ініціатора розлучення при розділі майна й т.д. Очевидно, що реалізація таких заходів означає серйозне втручання в справи сім'ї, наприклад, хто і як повинен визначати, хто зі спадкоємців «краще», а хто «гірше» піклувався про батьків, чи є ініціатор розлучення його «винуватцем» тощо. Опоненти – прихильники «модернізаційного» підходу – стверджують, що подібні методи вже були випробувані, але не принесли результатів або привели до негативних наслідків.

Другу («модернізаційну») парадигму представляють А. Г. Вишневський, С. В. Захаров, С. І. Голод, на Заході – такі відомі вчені, як Е. Гідденс, Н. Смелзер та інші. У рамках цього підходу трансформація сім'ї й зміна відтворення населення розглядається як прояв модернізації всього суспільства. На думку «модерністів», сім'я змінюється разом із суспільством, і піддається дії всіляких соціальних процесів. Вона є їх відбиттям і залучена в них. Виникнення нових типів сім'ї, зміна змісту сімейних цінностей – результат нормального розвитку інституту сім'ї, стабільність цього інституту визначена багатством його еволюційного потенціалу. Як позитивний ефект трансформації «традиційної» сім'ї називається, зокрема, зростання індивідуальної свободи. У той же час представники модернізаційного підходу вказують, що процес переходу від старих до нових форм сімейних відносин супроводжується протиріччями, переживанням специфічних труднощів, ціннісних конфліктів, іншими проблемами для багатьох людей. Відповідного до такого бачення плину суспільних процесів сімейна політика може бути орієнтована на пом'якшення цих негативних ефектів, на допомогу людям в адаптації до нових умов.

Звернемо увагу, що два розглянутих підходи різняться в тому, чий інтерес беруться як підстава для політичних рішень. У кризовому варіанті підходу – це інтереси держави, насамперед, турбота про існування держави, забезпечення потреби суспільства в людських ресурсах. Модернізаційний, тобто ліберальний підхід, пропонує інший критерій: краща політика – це допомога сім'ї, людині в реалізації її власних планів, наприклад, репродуктивних, і це розширює можливості для людей. Отже, проглядається проблема співвідношення особистих і суспільних, державних інтересів. Суспільство має розуміти необхідність певного балансу цих інтересів, адже будь-які значні перекося в цьому плані завжди мали негативні наслідки. І найкращим виходом був би механізм саморегуляції.

Світогляд, центром якого є цінність людського життя, вважається історично новішим, адже він сформувався в останні два століття в умовах зниження смертності й зростання тривалості життя. Орієнтація на виживання роду й етносу формувалася протягом тисячоліть високої смертності й народжуваності. У сучасному швидко мінливому суспільстві вони співіснують, породжуючи конфлікт цінностей не тільки на рівні груп, спільностей, суспільства в цілому, але й на індивідуальному (внутріособистісному) рівні. Однак дилема «держава існує для людини чи людина існує для держави» буде завжди. Нині у свідомості людини західної культури, звичайно, переважає думка, що держава існує для людини, а не людина для держави. Але ж питання не тільки в тому, чи буде жити людина щасливо чи нещасливо, а й у тому, чи буде вона існувати. У цьому контексті знову й знову постає питання балансу особистих інтересів і загальних.

Більше десяти років тому автор статті звертав увагу на певні слабкості концепцій модернізації та кризи сім'ї, а також на те, що вироблення сімейної політики потребує більш різнобічного обґрунтування: соціального, економічного, світоглядного, політичного [6, с. 122–123]. Нині дослідники намагаються виробити якраз таку парадигму, яка б спрямовувала всі зусилля в конструктивне русло зміцнення сучасного інституту сім'ї. Однією з таких спроб є застосування неінституціонального підходу [2], у рамках якого вивчення інституціональних змін досліджується в контексті трансформації традиційних і появи нових інститутів, взаємозалежне співіснування яких і обумовлює характер відтворення сімейних відносин і їхніх типів у суспільстві.

Сучасні дослідники звертають увагу на значне поширення в сімейній практиці таких форм сімейних відносин, як: позашлюбне материнство, незареєстровані сім'ї, добровільно бездітні сім'ї, гостьові, пробні, неповні сім'ї. І в цьому контексті особливої ваги набуває процес інституціоналізації материнської сім'ї як основної соціальної клітинки, у якій відбувається соціалізація молодого покоління. У результаті цього участь батька у вихованні, соціалізації дітей усе більше втрачає своє й функціональне, і символічне значення, призводить до ще більшого гендерного дисбалансу [2, с. 18].

Усе виразніше лунають застереження щодо надмірного втручання держави в інститут сім'ї. Більше того, дослідники наголошують, що багато інститутів чинного в індустріальних і постіндустріальних країнах сімейного права, і практика його застосування прямо заохочують розвал сім'ї. До таких належать, наприклад, допомоги самотнім матерям (батькам) незалежно від причини їхньої самотності [10, с. 128–132].

Російські вчені виявили, що характерна диференціація показників рівня народжуваності, розлучень, смертності, захворюваності в різних регіонах Росії, у яких проживають представники різних етнічних культур, дає підстави шукати причину демографічної кризи, що зачепила в основному російський етнос, не в економічній площині, а в духовній [2, с. 39–40]. У цьому контексті культурні запозичення з інших інституціональних систем нерідко не дають позитивний результат, або на їх осмислення суспільною практикою потребується значно більше часу. Так відбулося в інституціональній системі російської сім'ї, коли перехід до ринкових відносин, відмова держави від сім'ї як сфери її інтересів і об'єкта підтримки привели в умовах економічної кризи, до того, що інститут сім'ї різко знижив рівень ефективності свого функціонування. У той час як традиційна сімейна культура багатьох народів, заснована на етнічних і релігійних принципах організації сімейного життя, стала для багатьох народів Росії опорою й джерелом стабільності.

Фундаментальні дослідження вчених Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України дозволили зробити, зокрема, висновок, що демографічна політика не може обмежуватись впливом на один, або кілька сегментів суспільного життя й має бути не складовою державної політики, а її особливою спрямованістю, демографічною орієнтацією [14]. Поліпшення шлюбно-сімейної ситуації, злам несприятливих тенденцій і певне підвищення рівня народжуваності в Україні слід пов'язувати не лише із забезпеченням сталого економічного зростання, але й із неординарними зусиллями, спрямованими на підтримку сімейного способу життя й докорінне поліпшення умов дітородної діяльності населення України, на формування відповідних потребам сім'ї й суспільства дітородних установок.

На думку українських учених, необхідний концептуально новий підхід до визначення місця шлюбу й сім'ї у відтворенні населення, у забезпеченні стратегії демографічного розвитку країни. Згідно з ним становлення ринкової економіки змінює співвідношення джерел у матеріальному забезпеченні відтворення населення й робочої сили; воно більшою мірою «перекладається» на доходи від особистої економічної діяльності. Відповідальність за утримання і виховання дітей в Україні зараз покладається переважно на батьків та сім'ю, тобто посилюється роль заробітної плати в демоекономіці. Зростає роль шлюбу та сім'ї в життєзабезпеченні і вихованні дітей, їх оздоровленні, лікуванні, отриманні освіти і фаху тощо (тобто сім'я як спосіб життя індивідуалізується – С. Г.). Дослідники зробили цілком логічний висновок про те, що метою демографічної політики в царині народжуваності та розвитку сім'ї є створення со-

ціально-економічних передумов для повноцінного функціонування і розвитку сім'ї, формування і задоволення потреби в дітях.

Виділено дванадцять основних напрямів політики підтримки розвитку сім'ї та поліпшення умов дітородної діяльності населення в Україні. З них вісім напрямів – це різного роду економічні заходи. Серед них – оплата праці, яка б забезпечувала якісне утримання та виховання необхідного для сім'ї та суспільства числа дітей; створення сприятливих умов для поєднання професійної зайнятості з материнством та батьківством; гарантування найбільш уразливим та нужденним категоріям сімей рівня життя, не нижчого за встановлені соціальні стандарти, зміни в системі оподаткування фізичних осіб, зокрема, введення вагомих податкових знижок для осіб, які мають кількох дітей та інші. Один напрямок пов'язаний із розвитком системи охорони здоров'я матерів і дітей. Три напрямки скеровані на зміцнення в суспільній свідомості цінностей і орієнтацій на міцну, гармонійну сім'ю з дітьми, сприяння формуванню свідомого ставлення до сімейних та батьківських обов'язків, підвищенню відповідальності обох батьків за виховання й утримання дітей, поліпшенню інформаційно-консультативної допомоги.

Самі по собі ці напрями, на нашу думку, увібрали в себе дійсно основні заходи, які можна з наукового погляду окреслити для оптимізації функціонування інституту сім'ї. Однак є й застереження щодо їх упровадження. По-перше, усі заходи мають певний ступінь утопізму, адже на практиці можна здійснити тільки якусь частину наміченого в контексті економічних можливостей суспільства, культурного та ментального підґрунтя, яке знаходиться у свідомості людей. Хоча в утопізмі є й позитив, адже він так чи інакше показує якусь мету, формує певний ідеал до якого можна прагнути. І в цьому може бути його корисність, хоча виконати можна тільки частину з бажаного. По-друге, і це найголовніше, у кожному виді заходів, скерованих на оптимізацію шлюбно-сімейних відносин у суспільстві, так чи інакше міститься певна суперечність між інтересами загальними (суспільними, державними), інтересами окремих соціальних груп та індивідів. Тому практичне виконання навіть найкращих гуманістичних задумок буде залежати від знаходження необхідного й можливого балансу цих інтересів, сприяння (а не зашкодження) функціонуванню механізму саморегуляції сім'ї як соціально-природного інституту.

Бібліографічні посилання

1. Антонов А. И. Микросоциология семьи (методология исследования структур и процессов) / А. И. Антонов. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 368 с.
2. Верещагина А. В. Трансформация института семьи и демографические процессы в российском обществе: автореф. дис. ... д-ра социол. наук / А. В. Верещагина. – Рост. н/Д., 2009.
3. Вишневский А. Г. Эволюция семьи в СССР и принципы семейной политики / А. Г. Вишневский // Семья и семейная политика (Демография и социология). – М., 1991.

4. **Гаспарян Ю. А.** Семья на пороге XXI века / Ю. А. Гаспарян. – М., 1999.
5. **Гидденс Э.** Пол, патриархат и развитие капитализма / Э. Гидденс // Социологические исследования. – 1992. – № 7. – С. 135–140.
6. **Глазунов С. В.** Соціологія сім'ї / С. В. Глазунов. – Д.: РВВ ДНУ, 2000. – 140 с.
7. **Голод С. И.** Современная семья: плюрализм моделей / С. И. Голод // Социологический журнал. – 1996. – № 3, 4.
8. **Журженко Т. И.** Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине / Т. И. Журженко. – Харьков: Фолио, 2001. – 240 с.
9. **Захаров С. В.** Одно поколение может прожить много жизней // Ускользающий мир. – М.: Московская школа политических исследований, 2004. – С. 245–276.
10. Кризис института семьи в постиндустриальном обществе: анализ причин и возможности преодоления / К. Яновский и др. – М.: ИЭПП, 2007. – 243 с.
11. **Медков В. М.** Демография / В. М. Медков. – Рост. н/Д.: Феникс, 2002. – 448 с.
12. **Синельников А. Б.** Трансформация семейных отношений и ее значение для демографической политики в России / А. Б. Синельников // Демографические исследования. – 2006. – № 5. – С. 102–114.
13. **Смелзер Н.** Социология / Н. Смелзер. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
14. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

Надійшла до редколегії 28.01.11

УДК 316.752

Б. Б. Глотов, Ю. І. Павлун

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентіві України*

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Здійснюється компаративний аналіз ціннісно-світоглядних орієнтацій українського і західноєвропейських народів в умовах глобалізації.

Ключові слова: цінності, світогляд, глобалізація, цивілізація.

Проводится компаративный анализ ценностно-мировоззренческих ориентаций украинского и западно-европейских народов в условиях глобализации.

Ключевые слова: ценности, мировоззрение, цивилизация, глобализация.

A comparative analyses of Ukrainian and West European people's values, world outlook in the conditions of a globalization are realized in this article.

Keywords: values, world outlook, civilization, globalization.

© Глотов Б. Б., Павлун Ю. І., 2011